

**УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ
ЄВРО-АЗІЙСЬКИЙ ЄВРЕЙСЬКИЙ КОНГРЕС
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОНКУРС УЧНІВСЬКИХ РОБІТ
«ІСТОРІЯ ТА УРОКИ ГОЛОКОСТУ» ім. І. Б. МЕДВИНСЬКОГО**

**Автор роботи: Камінецька Софія Володимирівна
учениця 9 класу Жовківської ЗОШ № 2
Гурток «Екскурсоводи-краєзнавці» ЖРЦДЮТ
Електронна адреса: miklesnow1988@gmail.com**

**Науковий керівник: Скрипка Михайло Степанович
Вчитель історії , керівник гуртка
Контактний телефон: 0978647291**

ЗМІСТ

ВСТУП.....3-4
І РОЗДІЛ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗКВІТ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ
МІСТА ЖОВКВИ (XVII-XIX ст.)..... 5-13
1)ШТРИХИ ДО ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА

<i>ЖОВКВИ</i>	5-11
2) <i>ЖОВКІВСЬКЕ ЄВРЕЙСТВО НА РУБЕЖІ XVIII – XIX ст</i>	11-13
II РОЗДІЛ КАТАСТРОФА ЖОВКІВСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА У XX ст.:	
МІЖ ДВОХ ПРОТИБОРЧИХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ	13-29
1) <i>ЖОВКІВСЬКІ ЄВРЕЇ В ПЕРШІ РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 -1941pp):КРАХ РАДЯНСЬКИХ ІЛЮЗІЙ</i>	13-16
2) <i>«НОВИЙ ПОРЯДОК» - СКЛАДОВА «ОСТАТОЧНОГО ВИРІШЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ»</i>	16-20
3) <i>ЛЮДЯНІСТЬ У БЕЗОДНІ ПЕКЛА:ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ МІСТА ЖОВКВИ</i>	21-29
ВИСНОВКИ	30
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	31-34
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАТИВНИХ МАТЕРІАЛІВ	35-47

ВСТУП Актуальність теми. Законодавча база України створила сприятливі умови для культурного і духовного розвитку народів і національних меншин, що існують на території України. Проте практична реалізація всіх можливостей потребує цілісного дослідження історії етнонаціональних процесів, що відбувалися в Україні та, зокрема, Галичини осмислення накопиченого досвіду з його позитивними і негативними моментами.

Природно, що історичне полотно буде неповним без висвітлення життєдіяльності єврейської спільноти міста Жовкви, яка складала третину населення міста і відіграла значну роль у політичному і етнокультурному розвитку тогочасної Галичини.

У сучасних умовах, вивчення минулого єврейського населення може сприяти порозумінню, зміцненню поваги і довіри між представниками українського та єврейського етносів.

Необхідність наукового аналізу обраної теми обумовлена незначною кількістю в історіографії робіт, які б розглядали питання життєдіяльності єврейського населення Жовкви комплексно та всебічно.

Історіографія та джерельна база дослідження охоплює розпорошені та фрагментарні матеріали з даної проблематики. Особливу цінність становлять архівні, мемуарні матеріали та приватне листування, зібрані авторами роботи. Серед наукових напрацювань великий внесок у вивчення єврейського питання в Жовкві зробила Л. Байбула, однак подібних робіт обмаль. В написанні роботи також були використані праці М. Балабана, Х. Бойко, Я. Хонігсмана, Ж. Ковби, А. Вилегали та інших. Аналіз джерел та історіографічного матеріалу здійснювався, виходячи з принципів об'єктивності, історизму, всебічності та критичного підходу до оцінки діяльності єврейської громади в Жовкві.

Мета роботи полягає у з'ясуванні комплексу характеристик, що безпосередньо вплинули на формування та розвиток єврейської громади Жовкви. Для досягнення поставленої мети в дослідженні передбачається розв'язати такі **завдання**:

- 1) визначити чинники, що обумовили виникнення єврейської спільноти Жовкви та окреслити специфіку цього утворення;
- 2) простежити розвиток громади на рубежі XVIII-XIX ст.;
- 3) з'ясувати особливості життя жовківського єврейства за радянської

влади;

4) висвітлити роль «нового порядку» в остаточному вирішенні єврейського питання;

5) розглянути та проаналізувати подвиги жовківчан в роки Голокосту.

Об'єктом дослідження є єврейська громада міста Жовкви.

Предметом дослідження є формування і діяльність єврейського населення Жовкви через призму боротьби за виживання.

Хронологічні межі обмежуються XVII – 1943р. Вибір історичного періоду дослідження обумовлений наступними чинниками: нижня межа пов'язана із виникненням жовківської єврейської громади; верхньою межею роботи є ліквідація Жовківського гетто в березні 1943 року, внаслідок якої була знищена майже 350 – річна історія унікальної та неповторної спільноти з споконвічними традиціями і мистецькою спадщиною.

Географічні межі обмежуються територією галицького містечка Жовкви Львівської області.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу життєдіяльності єврейського населення Жовкви в період XVII – XX ст., на основі критичного узагальнення досягнень вітчизняної і зарубіжної історіографії та систематизації джерел, як опублікованих, так і вперше залучених до наукового обігу. У роботі також вперше використані ілюстративні матеріали жовківського єврея З. Ляйнера та приватне листування родини Слюсар з сім'єю Шпріцер.

I РОЗДІЛ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗКВІТ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА ЖОВКВИ (XVII–XIX ст.)

1) ШТРИХИ ДО ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА ЖОВКВИ

Історія євреїв Жовкви сягає своїм корінням кінця XVII століття, періоду ще перед заснуванням самого міста белзьким воєводою Станіславом Жолкевським (1537-1620). Жовква була закладена на ґрунтах села Винники

(перша згадка в джерелах - 1368 р., розташована в 25 км на північ від Львова¹. Згідно з даними пінаксу (документальної хроніки єврейської громади, яка велась з 1593 по 1783 р.) євреї проживали в Винниках вже в 90-х роках XVI століття, про що свідчив збережений до 1941 р. надгробок Ісаака, сина Абрахама 1610 р. Відразу ж після заснування міста (1595 р. - Винники отримали статус міста руського воєводства, а в 1603 р. – магдебурзьке право привілеєм короля Сигізмунда III) сюди інтенсивно починає прибувати єврейське населення, головним чином зі Львова, а також німецькі та чеські емігранти². В 1600 р. Ст. Жолкевський виділяє євреям окрему вулицю під поселення і будівництво синагоги, лазні, browарню, “солодовні”, а також територію під кладовище. Завдяки толеранції і підтримки зі сторони магнатів-господарів, зацікавлених в економічній інтеграції євреїв, жовківська громада швидко росла, і цей ріст був забезпечений (хоча і в рамках середньовічних обмежень) наданням їй можливості для створення власних інституцій.

Всі вони, окрім шпиталю, були розміщені компактно та разом з єврейськими воротами утворювали північний квартал міста. В 1615 р. Ст. Жолкевський прирівнює євреїв до інших національних категорій стосовно величини податків, торгівлі, права голосу. «Вони повинні були слухати ту владу, котру собі оберуть». Виникнувши як “прикагалок” Львова, жовківська єврейська громада настільки зміцніла, що в 1620 р. організувала власний кагал, головною ознакою якого була триступенева організація, подібна до магдебурзької. Згідно положень з параграфу № 4 кагального уставу, жоден єврей не може поселитися в місті без відома старших (сеньйорів) і boni viri Жовкви та 5 відомих місцевих жителів, але жовківський кагал зобов’язувався кожного разу під загрозою штрафу в 5 злотих на будівництво

¹ История городов и сел Украинской ССР. Львовская область. – К., 1978. – С. 398.

² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІА). – ф. 146. – оп.88. – спр. 577. – арк.. 77.

синагоги, повідомляти львівських старшин.³ Це було першим кроком на шляху до самоуправління, однак львівський кагал, як і раніше, все ще визначав для жовківських євреїв величину податків, затверджував старшин кагалу, призначав своїх рабинів, вирішував судові та релігійні суперечки⁴. Важко погодитись з думкою дослідника львівського єврейства Маєра Балабана про те, що євреї Жовкви навіть своїх померлих повинні були хоронити у Львові, хоча відомо, що мали власне кладовище на Винниках⁵. В той же час усі заходи, що вимагали обов'язкової присутності рабина, проходили виключно у Львові. Лише у 1626 р. жовківська єврейська громада домоглася призначення свого рабина і судейського колегіуму, який вирішував справи до 100 злотих⁶. Відтепер кагал забороняв місцевим євреям звертатись у львівські суди; порушникам загрожував штраф у сумі 50 золотих, що йшов на будівництво синагог у Жовкві та Львові.

В 1635 р. Жовква переходить у власність воєводи Станіслава Даниловича, який підтверджує всі попередні привілеї євреям, крім того, вони отримують право «з дозволу замку купувати в християн нерухомість», будувати кам'яну синагогу замість дерев'яної⁷. Цей привілей також сприяв переселенню львівських євреїв до Жовкви. Вони будували нові житла, засновували різного роду ремісничі установи. За даними М. Горна, який використав матеріали судових книг міста за XVII ст., в Жовкві нараховувалось більше 29 ремісничих професій⁸. Більшість же євреїв

³ Еврейская энциклопедия: Сводъ знаний о еврействе и его культуре в прошломъ и настоящемъ. – С-Пб: Издание общества для научныхъ Еврейскихъ изданий и Издательства Брокгаузъ-Ефронъ, 1908-1913. – Т.6.– С. 605

⁴ Balaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVII i XVIII wieku. – Lwow, 1906. – S. 17.

⁵ Ibid. – S.18.

⁶ Еврейская энциклопедия... С. 605.

⁷ Schiper I. Dzieje handle zydowskiego na ziemiach polskich. – Warszawa, 1937. – S. 65.

⁸ Хонигсман Я. К истории евреев в Жолквии / Я. Хонигсман. - [Львов : б.в., 1998]. – С.4.

займалась кушнірством, пекарством, кравецтвом, перукарством, покрівлею дахів тощо. Окрім ремесел, найбільш поширеними серед єврейського населення були торгівля та різноманітні посередницькі операції, на кшталт оренди ставків, млинів тощо. Будівництво синагоги тривало 8 років з 1692 по 1700 р. Це була одна з кращих синагог Галичини оборонного типу, котра поєднала пізньоренесансні та барокові елементи того часу.⁹ Вірогідно, що в її проектуванні і будівництві приймав участь талановитий архітектор Петро Бебер з Вроцлава, котрий в той час проживав у місті. Сьогодні важко уявити собі місто без синагоги, яка називалась “Собеськи-шул” в пам’ять про те, що польський король подарував камінь і позичив під пільговий відсоток 800 золотих на її будівництво. (фото № 3,4,5)

Протягом всієї своєї історії єврейська громада Жовкви жила бурхливим культурним та духовним життям. Тут працювали відомі вчені та мислителі: Арон Зелінг (помер у 1643 р.) – автор кабалістичного трактату “Атудей Шив’а” (сім столів), Сендер Шор - автор низки релігійно-філософських праць та коментарів до Талмуду, Цві Гірш – автор книг з єврейської етики тощо.

Під час національно-визвольної війни Б. Хмельницького проти польських феодалів, згідно хроніки Натана Гановера, для євреїв наступили часи нещастя, які знайшли своє втілення в козацько-селянських погромах. Відомий український історик М. Костомаров відзначав, що *«ворожнеча до іудеїв проявлялась сильніше, аніж до господарів»*¹⁰. Проте причини такої ворожнечі були обумовлені лише специфікою соціального статусу, який займали євреї, перебуваючи на службі у польських магнатів.

В роки історичних лихоліть та випробувань серед євреїв активно набували поширення сподівання на швидкий прихід Месії. Розповсюдженню

⁹ Ходорковський Ю. Архітектурна спадщина єврейських громад Західної України // Архітектурна спадщина України. – Київ, 1993. – № 2. – С. 51-61.

¹⁰ Хонигсман Я. Найман А. Евреи Украины. Краткий очерк истории. – Киев, 1992. – С. 39.

таких ідей сприяв лжемесіанізм Саббатая Цві. Цей масовий народний рух знайшов у Жовкві багатьох своїх прихильників, більше того, його послідовники – відомі знавці Талмуду: Маєр Камінкер та Мордехай Ашкеназі на чолі з Хаїмом Малахом організували виїзд кількох груп жовківської молоді до Палестини, де заснували там перші поселення польських євреїв.

При дворазовій облозі Жовкви (1648, 1655 рр.) євреї знайшли рятунок-схованку в замку власників міста. Після переговорів делегації (що складалась із священика, шляхтича і єврея) з козаками, останні, отримавши відмову магістрату видати євреїв, погодились на викуп у сумі 22 тис. золотих, після чого зняли облогу міста та відступили¹¹. Саме на цей час припадає друга хвиля переселення львівських євреїв у Жовкву, в даному випадку як біженців. Цікаво, що вони знайшли притулок в рідному місті Б. Хмельницького (за однією версією він народився, за іншою тут пройшли його юнацькі роки). Тривала облога Львова козацькими полками та велика контрибуція, що становила 220 тис. золотих, стали причиною банкрутства багатьох єврейських родин. Це, в свою чергу, позначилось на впливовості громади, яка поступово почала втрачати владний зв'язок, що з'єднував метрополію з її колишніми прикагалками. В результаті своєрідні «сепаративні настрої» активно проявляли провінційні громади Жовкви, Бродів, Бучача, Тернополя та інших міст.

З другої половини XVII ст. сеньйор жовківського кагалу Моше Абрамович приймає участь в засіданнях «Сейму Євреїв Корони» – центральному органі управління земель Великої і Малої Польщі, Руського та Белзького воєводств, Волині. Поступово євреї Жовкви переймають також і керівництво єврейським сеймиком Руського воєводства, до складу старшини (9 осіб) з 1700 р. входив жовківський нотаріус. Згодом, вже на

¹¹ Томашівський С. Перший похід Б. Хмельницького в Галичину. – Львів, 1914. – С. 69.

з'їздах (синодах) воєводства присутніми є по 5 представників від Жовкви і по 4 від Львова та Бродів. В 1720 р. місце парнаса (голови) «Сейму Євреїв Корони» займає Гершон Натан, син відомого Якуба Бецалеля, головного митника південно-східних земель Речі Посполитої¹². Слід зазначити, що посада парнаса Корони була найвищим щаблем кар'єри для польського єврейства. Склавши свої повноваження у 1725 р., Гершон очолює єврейський сейм Руського воєводства. Саме за його підтримки в 1735 р. рабином Руського воєводства стає ще один жовківський єврей – Ісак Левіта Ландау, який переносить резиденцію рабинату до рідного містечка. Таким чином, єврейська громада Жовкви здобуває втрачену Львовом гегемонію у воєводстві і забезпечує собі домінуючу роль серед громад галицького єврейства.

Незважаючи на те, що після Собеських, династія Радзивіллів продовжувала проводити толерантну політику щодо євреїв, проте на фоні господарського занепаду Речі Посполитої, напередодні її трьох поділів, впливовість громади значно зменшується порівняно з попередніми десятиліттями. Така ситуація була зумовлена перш за все фінансовими проблемами жовківського кагалу. Адже вже у 1750 р. дефіцит бюджету громади становив 2644 золотих. Окрім цього, смерть в тому ж році жовківського єврея Ізера Мошковича, голови єврейського сейму Руського воєводства, остаточно поховала надії та сподівання його земляків втримати домінуюче становище у керівництві воєводством, що з другої половини XVIII ст. безпосередньо переходить до бродівських євреїв.

Втрата гегемонії в Руському воєводстві аж ніяк не позначилась на кількісних параметрах єврейської громади міста Жовкви, населення якої продовжувало невпинно зростати. Так, коли в 1628 р. в місті був 21 єврейський будинок, то вже в 1680 р. – 88. Якщо припустити, що в кожному

¹² Balaban M. Z historii zydow w Polsce. – Warszawa, 1920. – S. 67.

будинку проживало по 6 чоловік, на фоні всього міського населення євреї становили б 30%. В 1772 р. вони складають вже 45%, а в 1890 – 56%¹³. Цікаво, що коли в передмісті єврейське населення значно не перевищувало християнське, то в середмісті євреї в 7 раз чисельно переважали християн¹⁴. Аналіз домовласників на основі кадастрової карти (**фото № 6**) за 1854 р.¹⁵ дає можливість виявити етнотопографію міста: всі будинки, що виходять на ринкову площу, належать євреям, не враховуючи забудови єврейського кварталу. Купувати будинки в центрі міста, ігноруючи заборону “замку”, що існувала з початку XVII ст., могли лише досить заможні та впливові євреї. Наприклад, в 1628 р. Бецалель викупив перший будинок на площі Ринок (зараз пл. Вічева, 13). Трохи пізніше, в 1692 р., в будинку № 10 (пл. Вічева, 7) Урі Фебус Га-Леві, виходець з Амстердаму, за підтримки Яна Собеського організовує єврейську друкарню – одне з перших видавництв юдаїки в Україні. Література мовою іврит, надрукована в Жовкві Урі Фебусом і його послідовниками – сім’єю Мадфес, а пізніше і Маєром Леттерісом була відома далеко за межами країни. Розвиток друкарства сприяв поширенню в кінці XVIII ст. просвітницького руху – Гаскалі¹⁶, ініціатором якого виступив видатний мислитель Нахман Крохмаль (1785-1850), який тривалий час проживав і працював у нашому місті. Тут за сприяння його однодумців – директора єврейської школи З. Нея, книговидавця М. Леттеріса, С. Раппопорта, рабина Г. Хаєся розпочало свою діяльність одне з перших літературних просвітницьких кіл в Галичині. Більшість дослідників

¹³ Gruinki S. Materialy do kwestii zudowskiej w Galicyi. – Lwow, 1910. – S. 8.

¹⁴ Бойко Х. Характеристика етнічного складу мешканців м. Жовкви (на основі австрійських переписів) та його вплив на формування культурного середовища міста // Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару “Історична, мистецька та архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації та використання”. - Жовква - Львів, 1998. - С. 142.

¹⁵ ЦДІА. - Ф. 186. - Оп. 5. - Спр. 234. - Арк. 81.

¹⁶ Хонигсман Я. Движение Гаскалы в Германии и на Западной Украине. К истории еврейской прессы / Я. Хонигсман. - Львов : Общество еврейской культуры им. Шолом Алейхема, 1999. - 22с.

схиляються до думки, що бурхливий розвиток жовківського єврейства відбувався у вищенаведений період. Тому подальша історія єврейської громади, судячи із втрати містом авторитетного та владного центру Галичини, не вселяла надій та ілюзій за австрійських часів.

2) ЖОВКІВСЬКЕ ЄВРЕЙСТВО НА РУБЕЖІ XVIII – XIX СТ.

Із захопленням Галичини Австрією, Жовква, як і інші міста, втрачає свої давні привілеї. Для євреїв це означало обмеження підприємницької діяльності, збільшення податкового тиску, ліквідацію автономної кагальної системи.

В I пол. XIX ст. становище жовківського єврейства мало чим відрізнялося від їх соціального та правового статусу II пол. XVIII ст. Господарський застій галицького краю кінця XIX - початку XX ст. (колоніальний статус політики Австрії та перетворення Галичини в сировинний придаток імперії – К.С.) прискорив процес стрімкого розшарування в єврейському середовищі. Зосереджуючись у містах і містечках, євреї займалися традиційними заняттями: ремеслом, гуртовою та роздрібною торгівлею, лихварством, тощо.

На початку XX ст. у Східній Галичині проживало 62 % українців, 23% поляків, 13% євреїв. Політична влада і земля були в руках поляків, торгівля і промисли здебільшого у євреїв, українці були зайняті переважно у сільському господарстві.

Згідно з даними Г. Таффета, відповідно до розрахунків Головного статистичного управління від 09.12.1931 року в жовківському повіті проживало 7848 євреїв, тоді як на Жовкву припадало біля 4500 осіб¹⁷.

Суспільною формою єврейського самоуправління залишався кагал, але вже з обмеженою (згідно декрету президента Польщі І. Мосьціцького від 14.09.1927 р. “Про права і функції єврейських релігійних громад в Польщі”)

¹⁷ Байбула Л. Нариси з історії та культури єврейської громади м. Жовкви. – Львів, 2014. – С. 14.

сферою компетенції. Відтепер він *«мав займатися виключно питаннями релігійного життя та благочинної допомоги своїм єдиновірцям»*¹⁸. Кагал багато уваги приділяв освіті підростаючого покоління, оскільки громадсько-політична структуризація галицьких євреїв була каталізатором винесення на авансцену таких питань. Перша єврейсько-німецька гімназія була відкрита ще у 1788 р., однак в 1806 її закрили. З цього часу євреям була доступна лише початкова освіта на рівні хедерів (до наших днів збереглася будівля на вул. Хмельницького 10. – К.С.) – шкіл Талмуд – Тори. Діти з п'яти років могли відвідувати державні навчальні заклади і тільки після I світової війни була організована школа при просвітницькому товаристві “Тарбут” (культура), яка фінансувалася сіоністськими організаціями. Викладання предметів тут велось на івриті. Окрім природничо-математичних дисциплін, у школі вивчали єврейську історію, релігію та культуру. Поряд з загальноосвітніми існували і ремісничі школи. У Жовкві такий заклад функціонував при єврейському будинку сиріт ім. І. Фіша (налічувала близько 70 дівчат, та знаходилася на вул. Львівській 76. – К.С.) як філія львівської жіночої школи шиття ім. Ц. Крафнет¹⁹. Крім того, понад 600 євреїв навчалось у школах з польською та українською мовами навчання. Відомою була і єврейська футбольна команда “Гасмонея”, яка брала активну участь у спортивному житті міста.

В кінці XIX - на початку XX ст. єврейська громада Жовкви висунула ряд відомих вчених: математиків – Пінкаса Шварца і Маєра Маймана, астрономів – Беріша Бінделя та Самсона Блоха, професора Кембріджського університету Генріха Лаутерпахта – ініціатора впровадження в Статут ООН положення про права людини; семітолога, доцента Інституту іудаїстичних наук в Варшаві Голігера та багато інших.

¹⁸ Там само. – С. 15.

¹⁹ ДАЛО. - Ф. 221. - Оп. 1. - Спр. 144. - Арк. 23.

Спроби спільноти повернути колишні славні часи увінчалися перемінливим успіхом. З одного боку, євреї втратили давні привілеї та права, а з іншого жовківське єврейство продовжувало активно залучатися до культурно-просвітницької та освітньої роботи. Однак будь-які напрацювання та здобутки перекреслили тоталітарні наддержави СРСР та Німеччина.

II РОЗДІЛ КАТАСТРОФА ЖОВКІВСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА У ХХ СТ.: МІЖ ДВОХ ПРОТИБОРЧИХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ.

1) ЖОВКІВСЬКІ ЄВРЕЇ В ПЕРШІ РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 -1941рр) :КРАХ РАДЯНСЬКИХ ІЛЮЗІЙ.

Весь попередній історичний розвиток жовківської єврейської громади був перерваний подіями Другої світової війни. В перші її місяці західноукраїнські землі «увійшли» до складу СРСР. Прихід радянських військ більшість єврейського населення зустріла з радістю та ентузіазмом. Таке прихильне ставлення до «країни рад» було зумовлене великою популярністю комуністичної ідеології в єврейському середовищі. Однак, подібні настрої були найбільш поширені серед молоді. *«Старші ж прихильності не виявляли»²⁰*, переважаюча більшість вітала нових господарів з прагматичного розрахунку: там, де вступала радянська армія, не мало бути німецької зони окупації. Зустріч “советів” з “буржуазним Заходом” штовхала політруків на самовільну націоналізацію – грабіж складів промислових та продуктових товарів. Тому почуття ейфорії, яка спочатку охопила багатьох євреїв, швидко змінилась розчаруванням. Протягом останніх місяців 1939 і на початку 1940 років радянською владою були проведені радикальні соціальні зміни, в результаті яких багато єврейських та неєврейських підприємств припинили своє існування. Деякі з них без будь-якої підстави були зараховані до капіталістичних форм і примусово націоналізовані. Націоналізації підлягав також приватний

²⁰ Цюропайлович І. Спомини кооператора // Жовківщина: історико-мемуарний збірник / відп. ред. Микола Литвин // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. - Жовква-Львів-Балтимор, 1997. - Т.3. С. 191.

житловий фонд, заклади торгівлі і побуту - єврейська лазня, аптеки, 27 пекарень, торгово-комерційні підприємства – «Волокно» Л. Ліхтера, заклади І. Рабіновича, С. Соболя, Ш. Штецклера, М. Вайкера та ін.²¹, перестала функціонувати ціла мережа єврейських крамниць на ринковій площі. В Державному архіві Львівської області зберігається ціла низка справ - скарги купців, власників дрібних майстерень та інших приватних осіб єврейської національності, адресованих Сталіну з приводу націоналізації їхнього домашнього майна, крамниць, будинків тощо. Показовим був той факт, що при перерозподілі єврейського житла його власникам залишали лише 1-2 кімнати, або ж переселяли в будинки до інших євреїв, створюючи, таким чином, своєрідну аналогію майбутнього нацистського гетто. Незвичним досвідом для місцевого населення була стрімка інтернаціоналізація усіх сфер їхнього життя. Радянська влада всіляко домагалася усунути будь-які існуючі бар'єри між людьми різних національностей. Методи, що застосовувались при цьому, були далекі від демократичних²².

Восени 1939 р. були закриті всі єврейські громадсько-політичні організації, керівництво яких змусили або увійти до складу Комуністичної партії, або ж саморозпуститися. Осіб, що намагалися чинити опір, чекали тривалі заслання в концтабори. Найбільш поширеною формою репресії була депортація населення переважно у східні та північні райони СРСР. Терор енкаведистів охопив всі прошарки населення: було депортовано велику кількість місцевого населення, в тому числі близько 200 євреїв. І. Цюропайлович (протягом 1941-1942 рр. - посадник міста) пригадує з цього приводу: *«Співробітники НКВС розповсюдили чутки, що кожен бажачий виїхати за кордон може реєструватись в НКВД. В Жовкві, переважно жиди, біля 200 осіб, деякі з родинами, зголосились виїхати до*

²¹ ДАЛО. - Ф. 221. - Оп. 1. - Спр. 144. - Арк. 58,105

²² Культурологічні та духовні аспекти "радянзації" Західної України (вер. 1939 р.-черв. 1941 р.) / В. М. Ковалюк // Український історичний журнал . – 1993 . – N2/3 . – С. 14.

Польщі та Палестини. За два тижні їх вивезли до Сибіру як неблагоннадійних»²³. Слід зазначити, що виселяли не лише корінне населення, але й біженців з окупованих нацистами територій. Так, протягом 1940 і перших місяців 1941 р. із Західної України було депортовано 64583 євреїв – біженців з Польщі²⁴. Однак, при всій своїй трагічності, депортація для багатьох євреїв стала спасінням - парадокс історії: навряд чи вдалося б їм вижити у полум'ї Катастрофи, залишившись в рідних місцях.

Репресивна політика радянської влади відштовхнула багатьох її прихильників. Тому питання виїжджати чи залишатись практично не ставилось, бо переважна більшість жовківчан сприймала нацистів як визволителів з-під ненависного більшовицького ярма. Такі настрої були поширені і серед місцевого єврейства, котре продовжувало зберігати кількісну перевагу в етнічній структурі населення міста. Так, згідно даних Головного Статистичного Управління Польщі за 1961 р. в Жовкві проживало 4418 євреїв, що становило 43% від загальної кількості мешканців, тоді як в Жовківському повіті євреї складали лише 8,2%.²⁵ Такий високий відсоток присутності євреїв серед міського населення (де українців налічувалось 26%, поляків 29%, інших - 2%. – К.С.) був обумовлений історично складеною соціальною стратифікацією тогочасного суспільства, єврейське населення якого було зорієнтоване виключно на міську професійну діяльність. Приділяючи увагу росту населення за період 1931-1941 рр., міграції сільських євреїв до міста, великому напливу біженців з окупованих територій в 1939-1941 рр., треба констатувати, що число жовківських євреїв перед окупацією сягнуло межі 5000 осіб.

Незважаючи на репресивну політику Радянського Союзу, можна

²³ Цюропайлович І. Спомини кооператора... С. 199.

²⁴ Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. - 1989. - № 2. - С. 32.

²⁵ ДАЛО. - Ф. 221. - Оп. 1. - Спр. 167. - Арк. 1.

відзначити певний «лібералізм» стосовно євреїв, оскільки на противагу Країні Рад нацистська Німеччина вирішила остаточно вирішити єврейське питання.

2) *«НОВИЙ ПОРЯДОК» – СКЛАДОВА «ОСТАТОЧНОГО ВИРІШЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ».*

Відразу ж після захоплення нацистами міста 29 червня 1941 р., в ньому був встановлений «новий порядок», що передбачав підготовку та проведення заходів для «остаточного вирішення єврейського питання». З перших днів окупації жовківчани дізналися, що їх сусіди - євреї є «неарійцями». Доля неарійського населення визначалася реалізацією німецького плану, котрий передбачав ізоляцію євреїв, позбавлення їх громадянських та людських прав, фізичну експлуатацію, грабіж, примусову працю, а в кінцевому результаті - масове знищення²⁶. Першими його жертвами стали «єврейські комуністи», звинувачені нацистами у розстрілах політичних в'язнів, трупи яких було виявлено в місцевій тюрмі²⁷. Ті, хто вбивав, катував - встигли евакуюватись, а місцеві євреї, що переважно були осторонь політики, стали відповідальними за вбивства українців та поляків та, начебто, масове співробітництво з більшовиками. Намагаючись виправдати свої дії перед місцевим населенням, окупанти стверджували, що в органах НКВС служили виключно євреї. Насправді ж відсоток службовців єврейської національності в репресивних органах радянської імперії не перевищував 2%, хоча серед самих жертв НКВС їх було значно більше. Таким чином, євреїв, яких підозрювали у співробітництві з комуністами, розстрілювали без суду і слідства, адже боротьба проти більшовизму, на думку керівників Рейху, вимагала безжалісних та енергійних дій²⁸. Так, в

²⁶ Байбула Л. Нариси з історії та культури єврейської громади м. Жовкви. - Львів : Растр-7, 2014. - 99 с.

²⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 158.

²⁸ Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944). Сборник документов и материалов / Ицхак Арад. — Иерусалим: Яд ва-Шем, 1991. — С. 50-52.

перші дні окупації за своє «комуністичне» минуле були заарештовані та розстріляні сестри Габерман; постраждала і родина Лебволів: мати, батько і дві доньки були вбиті за те, що дві старші сестри, котрим вдалося евакуюватись, перед війною приймали активну участь в діяльності місцевої комуністичної партії.

Після приєднання Галичини до Генеральної губернії (далі - ГГ) 1 серпня 1941 р. в створеному дистрикті автоматично набували чинності всі антиєврейські закони ГГ. Серед них обов'язковим для виконання згідно розпорядження генерал-губернатора Г. Франка від 28.11.1939 р.²⁹ було, зокрема, створення єврейських рад (юденратів) як представницьких органів єврейських громад перед німецькою владою та місцевою окупаційною адміністрацією. Така нова форма суспільної організації єврейства спочатку викликала в його середовищі навіть певні сподівання на легітимність, можливості згуртування громади, що добре вписувалося в єврейську ментальність, яка ще зберігала історичну пам'ять про кагал. Проте, окрім звичних для кагалу обов'язків щодо внутрішньої організації життєдіяльності громади, окупаційна влада зобов'язувала юденрати здійснювати постійний облік єврейського населення, нести відповідальність за своєчасний збір контрибуцій та регулярне постачання дармової робочої сили для місцевої комендатури. Таким чином, нові представницькі органи єврейського «самоврядування» фактично перетворювались на важливу зброю знищення єврейства, оскільки полегшували важке завдання німецької адміністративної системи.

В Жовкві юденрат було організовано в кінці червня 1941 р. В його склад увійшли 12 шанованих членів єврейської громади міста на чолі з Фебусом Рубінштейном. Вони вважали, що саме співробітництво з окупантами в сфері господарської діяльності гарантуватиме євреям

²⁹ ДАЛО. - Ф. 35. - Оп. 9. - Спр. 4. - Арк. 2

збереження їх майбутнього існування. Такі ж міркування цивільної адміністрації стали завадою широкомасштабній екстермінації єврейства галицьких земель протягом першого півріччя 1941 р. (в той час як на решті території України було вже знищено біля 450 тисяч євреїв), так як євреями були більшість ремісників, а також значний відсоток фармацевтів краю. Їх заміна була справою не одного дня. Під тиском цих аргументів не зміг встояти навіть керівник поліції в дистрикті Галичина Кацман, безпосередньо відповідальний за знищення євреїв в цьому регіоні. Доцільність призупинення останнього він обгрунтував у звіті своєму шефові, вищому ССПФ Сходу в ГГ Крюгеру: *«Враховуючи, що близько 90% ремісників у Галичині були євреями, завдання (мається на увазі поголовна фізична ліквідація єврейського населення) могло бути вирішене лише поступово, якщо б проводилася негайна евакуація (вивезення з метою знищення), це пошкодило б військовій економіці»*³⁰.

Механізм “остаточного вирішення єврейського питання” вимагав концентрації населення на окремій території. Таким місцем згідно наказу генерала поліції Генеральної губернії в Кракові Крюгера від 1.11.1942 р. мало стати зачинене гетто - головний інструмент підготовки Холокосту. На початку грудня 1942 р. таке гетто було організоване у Жовкві (**фото № 16**). Воно займало територію колишнього єврейського кварталу. Жахливі антигігієнічні умови та надмірна кількість євреїв у будинках (по 3-4 родини в одній кімнаті) невдовзі призвели до поширення епідемії тифу, від якого щодня помирало 10-15 чол. Гетто було обгороджено штахетами та колючим дротом, постійно охоронялось нацистами. Сконцентрована в ньому надзвичайно велика кількість (більше 5000) євреїв, приречених на голод, хвороби та знущання, перетворилась на об’єкт репресій і ліквідаційних акцій: березневої та листопадової 1942 р. і березневої 1943 р. Серед жертв

³⁰ Цит. за: Національна політика нацистської Німеччини в Галичині у 1941–1944 рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 32. – Львів, 1998. – С. 136–145.

цих акцій була єврейська сім'я Менш, яка загинула у Львові 1942 року (**фото № 8**). Євреям під загрозою смерті заборонялось залишати гетто. Збереглися унікальні світлини повсякденного життя місцевих євреїв в умовах німецької окупації (**фото № 1,2,7**). Дивує той факт, що нащадки Ізраїлю під загрозою смерті, продовжували вірити в краще майбутнє та займатися звичними справами. Смертний вирок чекав також на тих, хто згідно розпорядження генерал-губернатора Г. Франка від 15.10.1941 р. «допомагав чи переховував євреїв, а також знав про такі дії і не доносив владі»³¹.

Очікувана катастрофа наступила 25 березня 1943 р. В результаті облави нацисти сконцентрували на Домініканській площі біля 3500 тис. євреїв. Згодом їх вивезли за місто (на жовківське стрільбище), розстріляли і закопали в трьох ямах, викопаних напередодні єврейськими робітниками. Сьогодні, про події того часу нагадує встановлений пам'ятник жертвам жовківського гетто (**фото № 14**). Крім них, близько 170 працездатних євреїв в той же день депортували в Янівський табір. Після цих подій «кордони» жовківського гетто були звужені до двох вулиць, де залишилась невелика група євреїв - 70 чи 50 чоловік, що з дня на день очікувала на смерть. Життя гетто таким чином було повністю деморалізоване. Доказом цьому можуть служити рядки з листа в'язня гетто Гені Ляйнер своєму брату Зигмунду: *«...безвихідне становище. Всі ми засуджені на смерть, тільки не знаємо, коли цей вирок буде виконано. Можна його сподіватися кожної хвилини і кожної секунди. Погоня продовжується безперервно, і в такому швидкому темпі нас силоміць запихають в могили, деяких навіть живими. Ти не уявляєш собі, як жахливо жити, усвідомлюючи, що кожна хвилину мене та моїх рідних чекає смерть...»*³².

В таких умовах говорити про нереалізовану можливість будь-якого

³¹ Eksterminacja zudow na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej: Zbiór dokumentów. Zebrali i opracowali: T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski. - Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1957. – S.122.

³² Лист з гетто Ляйнера (березень 1943). – з приватного архіву З. Ляйнера.

дієвого опору серед знесилених та ізольованих в'язнів було б недоцільним. Проте неможливість збройної боротьби зовсім не означала відсутності спротиву, котрий проявлявся через «пасивні» економічні, релігійні та культурно-організаційні форми протидії, а саме: прослуховування радіопередач з Москви і Лондона, допомога єврейським біженцям з інших міст, просвітницька робота, колективні щоденні молитви, будівництво сховищ, бункерів тощо.

10 червня 1943 р. після остаточної ліквідації всіх мешканців гетто у Жовкві «єврейське питання було остаточно вирішене». Після визволення міста, протягом серпня-вересня 1944 р. комітети Надзвичайної Державної Комісії по розслідуванню звірств нацистських загарбників зареєстрували в Жовкві 74 євреї³³, що становило 1,5% від усієї довоєнної кількості жовківської громади. У Державному архіві Російської Федерації зберігаються протоколи допиту свідків з даної справи. У них місцеві євреї з сльозами на очах згадували ті злочасні події 40-их років: безжалісні переслідування, катування та вбивства своїх близьких, друзів тощо.

Таким чином, німецька окупація перекреслила 350-ти річну історію єврейської громади, залишивши живих учасників цих подій серед жовківчан.

*3) ЛЮДЯНІСТЬ У БЕЗОДНІ ПЕКЛА: ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ
МІСТА ЖОВКВИ*

«хто рятує одне життя – рятує цілий світ»

Такі слова викарбувані на медалі та дипломі пошани Праведників народів світу, їх прізвища присутні також на стіні пошани в Алеї Праведників Національного меморіалу катастрофи і героїзму в Єрусалимі (Яд Вашем). Це люди, які, ризикуючи власним життям та життям своїх рідних, рятували євреїв від неминучої смерті в роки нацистської окупації. Кожен такий вчинок був виявом особистої відваги, що межувала з

³³ ДАЛО. - Ф. 3. - Оп. I. - Спр. 35. - Арк. 97.

героїзмом, адже тільки в Галичині за роки окупації було страчено 100 таких праведників.

Згідно з даними на 1 січня 2014 року, Україна посідає почесне четверте місце (2472 праведники) після Польщі, Нідерландів та Франції.³⁴ У цьому списку є четверо осіб, доля яких пов'язана з містом Жовквою. Перша з них – Сенега Катерина, удостоєна звання у 2004 році, врятувала 8-річну дівчинку Діану Мандаль. Катерина до окупації працювала нянею у єврейській сім'ї. Жінка, усвідомлюючи усю загрозу небезпеки, вивезла Діану до сестри в село біля Перемишля. Після визволення Катерина з дівчинкою повернулись у Жовкву, а невдовзі Діана з іншими євреями виїхали та оселились у Люксембурзі. Наступні героїні хоча і не корінні мешканці нашого міста і рятували євреїв далеко поза Жовквою, місто гордиться ними, бо тут вони провели частину свого життя та були поховані. Одна з них – Кривенченко Лідія Миколаївна (**фото №9.1**). У 1995 році вона отримала звання Праведника. Під час окупації проживала разом із 12-річним сином в м. Богодухові Харківської області. Переховувала єврейку Ольгу Брагіловську, яка була родичкою її земляків, що до війни проживали у Харкові. Утікаючи з міста Ольгу привели до Кривенченко Лідії її учні (працювала тоді вчителем історії в місцевій школі. –К.С.). Наводимо фрагмент спогадів Праведника Лідії, записаних Людмилою Байбулою у 1995 році «... Коли у Харкові німці оголосили, щоб усі євреї з'явилися на завод, то батько і мати Олі пішли, а Олю не пустила подруга Алла з сім'ї Щербак(вона була зв'язана з партизанами). На заводі тоді євреїв розстріляли близько 30 тисяч. Залишатися Олі в Харкові було небезпечно. Вирішили, щоб вона пішла в місто Охтирку, де були родичі чи знайомі Щербак. Документів в Олі ніяких не було. Вона повинна була казати, що її по дорозі обікрали, забрали речі і паспорт. По дорозі в Охтирку вона зайшла в Богодухів, знайшла мене і

³⁴ Праведники народів світу. Статистика. <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>.

прожила у мене до кінця 1941 року. Але їй потрібен був документ. Що робити? А тут ще один знайомий зустрів мене й питає: «Хто це у тебе живе?» Я відповіла, що родичка. А він, мовляв, щось раніше їх у тебе не було... Це мене насторожило. Я вирішила піти в комендатуру. Коли я з Олею збиралися йти. Сказала 12-річному синові, якщо ми не повернемося, щоб він пішов до бабусі. Оля залишилася на вулиці, а я зайшла в комендатуру. У приймальній сиділа вчителька німецької мови. З нею я працювала один час в одній школі. Я розповіла їй, що мені потрібно. Вона пояснила коменданту моє прохання, мовляв: потрібні документи для моєї родички, яку пограбували. Секретар запевнила його, що я – учителька місцевої школи і комендант дозволив видати посвідчення. Можна сказати, пощастило? Так Ольга Наумівна Брагіловська стала Ольгою Миколаївною Гончаровою. Звичайно, коли б був хтось інший, а не вчителька німецької мови, могло бути гірше... Ось так все просто вийшло, але це так здається тепер, а тоді. Оля вирішила перейти лінію фронту, після війни повернулася у Харків, де живе і сьогодні»³⁵.

Дві інші жінки – мати і дочка Мекелито Зінаїда (1900-1990) та Цвірко Любов (1923-2006) почесне звання Праведників отримали у 1997 році за врятування єврейської родини у Кривому Розі. Зінаїда працювала вчителькою російської мови та літератури, де за роки роботи заслужила щире визнання та любов учнів. Протягом 2,5 років ці відважні жінки переховували 4 євреїв – Муравського Бориса, Гдалевіча Веніаміна та сестер Січкара.

Веніамін Гдолевіч, один з колишніх учнів Зінаїди, у 1941 році був призваний на фронт. Невдовзі його група потрапила в оточення, більшість

³⁵ Байбула Л. Праведники народів світу в Жовкві // Збірник матеріалів Наукових конференцій «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» / Під ред. Я. Шашкевича. – Львів, 2010. – С.30-31.

солдатів здались, дехто рятувався втечею, зокрема і Веніамін. Протягом декількох днів поранений в плече солдат шукав дорогу в рідний Кривий Ріг. Там він дізнався, що його батьки були евакуйовані на схід в глиб країни. Одинокий і безпорадний Гдолевіч направився до будинку Зінаїди Мекелито. Вони залікували його рани, надали притулок. Перший час він переховувався в шафі, а потім в підвалі.

Восени 1941 року сім'я Мекелито прихистила ще одного єврея Бориса Муравського – директора школи, де Зінаїда працювала до війни. Після повернення з фронту, він переховувався у будинку Мекелито декілька тижнів до повного одужання. Невдовзі він вирішив перетнути лінію фронту, приєднавшись до лав Червоної Армії. Перед відбуттям Зінаїда забезпечила Бориса документами свого чоловіка (депортований в Сибір 1937 року), а також їжею і грошима. Тільки після війни, коли Борис Муравський повернувся в Кривий Ріг стало відомо про вдалу реалізацію його плану.

Окрім цього сім'я Мекелито періодично переховувала ще одного єврея Бориса Рейніша, одруженого на українці, що мав 2 дочок. Як тільки розпочалась окупація, дружина Бориса сховала його у своїх родичів, але у випадку перевірки його завжди чекав притулок в домі сім'ї Мекелито.

В середині 1942-го року Зінаїда з дочкою викопали в своєму саду канаву, замаскувавши її дерев'яними дошками и цеглинами. З тих часів Веніамін Гдолевич ховався в цьому укритті постійно, а Борис Рейніш часто до нього приєднувався. Коли німці і їх спільники розпочинали пошуки дітей від змішаних шлюбів, сюди також приходили і доньки Бориса - Ірина и Надія.³⁶

³⁶История спасения Мекелито та Цвирко. Режим доступу:
<http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=4044320>.

Окрім офіційно визнаних праведників були мешканці, яких історія призабула. Вони теж свідомо ризикували своїм життям та рідних, допомагаючи євреям. Серед них – Анна Слюсар (**фото № 9.2**) переховувала Ізака Шпріцера (**фото № 10**), який проживав в Бразилії. Її донька охоче надала післявоєнну переписку Анни з дружиною Ізака Манею (**фото № 11**). У листах сім'я Шпріцерів називала Анну сестрою, добродійкою, рятівницею. Дізнаємося, що вона віддала Ізакові документи свого першого чоловіка Стаха Василецького, який несподівано помер у 1942 році. Згідно зі свідченнями покійної Анни з Ізаком, жінка росла тут з дитинства, жили по-сусідству в одному будинку. Дізнавшись про чергову акцію, вирішила переховати Ізака. Коли навідувались німці, говорила, що це її брат Стах, а потім через знайомих відправила його на Волинь у безпечне місце. Анна дуже переживала, адже розуміла, що своєю поведінкою наражала на небезпеку життя батьків та маленької донечки. У 1944 році після визволення міста Ізак повернувся у Жовкву разом з молодою дружиною. Казав, що хоче виїхати за кордон. Вже від'їжджаючи, попросив свою рятівницю дати йому свою золоту обручку, оскільки не мав зовсім грошей у далеку дорогу. У 1946 році надіслав листа і повідомив, що живе у Бразилії в Ріо-де-Жанейро, дякував за обручку, яка багато разів виручала його, коли не було грошей. На жаль, батьки Ізака загинули, йому ж вдалося зберегти життя, завдяки подвигу простої мешканки Жовкви.³⁷

Наступну історію Розалії Пирської (1911-1973) розповіла її дочка Довганик Любов. Розалія звинувачувалась у тому, що з січня по квітень 1943 р. разом з чоловіком переховувала євреїв на горищі свого будинку. Про це також знала її сестра, чоловік якої, поляк за національністю, видав їхню таємницю поліції. Розалію арештували 18 червня 1944 року. Її чоловік і

³⁷ В родині Кубських-Слюсар збережені особисті листи та фотографії Ізака Шпріцера, люб'язно надані авторові роботи.

євреї не арештовані, їх розшукують. Свідки - подружжя Куфнерів. Дружина заперечує вину підсудної, бо та *«не знала, що чоловік переховував євреїв на горіщі будинку. Речі, які продавала Пирська, не були єврейські. Пирська перепродувала щось, бо заробляла дітям на прожиття. Пан Куфнер не може сказати, чи винна Розалія, бо не знає чи продавала Пирська речі, щоб годувати євреїв, але бачив, як тяжко вона стягалася на поживу для дітей»*. Розалію за відсутністю обвинувачувальних доказів було звільнено, проте її чоловіка німецькій владі так і не вдалося упіймати. Доля його невідома членам родини.³⁸

Ще одна історія допомоги євреям зафіксована з боку Собчишин (Вольська) Катерини Миколаївни (1898-1984). Її чоловік трагічно загинув у 1937 році під час роботи на олійні в Жовкві. Разом з ним працював і єврей Альтман. Оскільки Катерина жила неподалік гетто, їй вдалося таємно спілкуватись з сім'єю Альтманів. За попередньою домовленістю, вона вночі знайшла заздалегідь викопану яму під дротами, яким було огорожене гетто, і витягнула спочатку дитину, а потім молоду матір. На другий день рятувальниця повинна була йти витягати батька сім'ї, однак не встигла – відбулася наймасштабніша акція, у результаті якої майже все населення гетто було знищене в Блищиводському лісі. 25 березня 1943 році там було розстріляно близько 3,5 тисячі євреїв. Катерина переховувала втікачів у підвалі, аж поки сусідка Геля повідомила про це допоміжну поліцію. Однак цей донос не поширив знайомий жінці поляк, який там працював. Усвідомлюючи всю небезпеку, Катерина відвезла дружину Альтмана із дочкою на потязі в місто Ченстохову, де залишила їх у буфеті на залізничному вокзалі. У 1946 році Катерину Собчишин викликали в КДБ для роз'яснень по даній ситуації. Жінка категорично відмовлялась у

³⁸ Науково-технічний архів Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві. – ф.1. – оп.1.; Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Київ: Дух і літера, 2009. – С.191.

причетності до справи Альтмана. Страх перед депортацією в Сибір за звинувачення у співпраці з окупантами оминув родину, яка уже була готова до найстрашнішого у далекому 1946 році.³⁹

Мешканець Жовкви Фольксдойч Бек з дружиною Юлією та донькою Олександрою у будинку №35 по вулиці Львівській врятували 19 осіб. Лише нещодавно цей факт підтвердила Клара Шварц (**фото № 17**) – жінка, яка написала мемуарний щоденник про Голокост, оригінал якого знаходиться в Вашингтоні. Тринадцятирічна Клара, опинившись у сховку, влаштованому під підлогою поруч пивниці починає вести цей щоденник, що згодом стане документальним свідченням пережитих подій. Довгоочікуваний порятунок наступив 28 червня 1944 року, коли місто було визволене військами Червоної Армії – Клара записала наступні рядки: *«З п'яти тисяч євреїв залишилось лише п'ятдесят. Ніхто, окрім нас не має батьків. Знищені цілі родини. Всі надзвичайно виснажені, не маємо одягу, ні будинків, не маємо грошей на харчування... Ледве пересуваємо ноги, болять стопи, ми не при звичаєні до ходьби... Але ми – обранці долі»⁴⁰.*

Ось, що про неї згадує Олександра Шірон 1928 р.н.: *«Така здібна математичка. Вона в 9-му класі була. Вони ховалися десь там коло школи, якісь там будинки були, але раз в Квітну неділю Жовква горіла була. Вона ходила з моєю старшою сестрою до школи, а її молодша Марія ходила зі мною. Вони десь були сховані. А, як то зачало горіти, зачав дим йти, та молодша якось вийшла, а німці її вбили. А там ті сиділи тихо, якось їх не знайшли. То ті всі живі були, а вона пропала. Отам, де наша лабораторія тепер є, то їхній, Шварців, був дім. Я тільки жалію, я вже була у відпуску... вже на пенсії, оця Клара Шварц приїжджала, вона десь в Америці є. Вона*

³⁹ Байбула Л. Праведники народів світу в Жовкві... С.33-34.

⁴⁰Науково-технічний архів Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві. – ф.1. – оп.1.

приїжджала і приходила туди, в лабораторію, бо то їхній будинок. Дуже здібна вона була!»⁴¹.

Факти рятування євреїв наводить у «Споминах» жовківчанин І.Цюропайлович, який під час окупації був посадником міста: *«Вдова українка Літєлова за переховування жидівської родини Гольцманів потрапила у Янівський табір, де загинула»⁴²*. Той же автор згадував: *«Мій спонсор, який скоріше виїхав до США, також переховував одну жирівку-учительку, і про це знало багато людей, але ніхто не зрадив. Він з нею виїхав на еміграцію, оженився, вона вихрестилася, і живуть в Чикаго. Він був спонсором для 11 родин з Жовкви»⁴³*. Жанна Ковба відзначає такий епізод: *«Один хлопець одружився перед війною з жирівкою, яка вихрестилася в українському обряді. Німецька жандармерія ліквідувала її на чийсь донос разом з іншими жидами. Не заставши її в хаті, він довідався про все від сусідів і пішов в УПА»⁴⁴*.

Як згадувалося вище, пережити Голокост в Жовкві вдалося лише 74 євреєм. Більшість з них вже не повернулася до рідного міста, виїхавши в США, Канаду, Бразилію тощо. Одним із небагатьох хто залишився був, мабуть, відомий широкому загалу Зигмунт Ляйнер – директор хлібопекарні (фото № 12,13). В своїх спогадах він пригадував: *«18 листопада 1943 року, в четвер, я втік із табору з двома товаришами. Місяць готувались. Зробили ніж. Вивчили, як змінюються пости на вишках, чи є напруга в дротах. Вдень із рогатки розбили декілька лампочок. А як стемніло в зоні, зробили підкоп під колючу проволочку. Вбиральня виходила до Гіцель–гори, на Піски. А там — знали вже — охороняє всього один вартовий на сто метрів. Ось*

⁴¹ Спогади О. Широн з Жовкви. Інтерв'ю 15.02.2014.

⁴² Цюропайлович І. Спомини кооператора... С. 202.

⁴³ Цюропайлович І. Спомини кооператора... С. 203.

⁴⁴ Ковба Ж. Вказ. праця. – С. 214.

тоді мені ніж і пригодився». Далі Зигмунт зазначає: «...я повернувся до Жовкви і переховувався в українки Співакової. Зараз вона вже померла. Жив я у неї до 1954 року, коли влада повернула мені націоналізований будинок батьків»⁴⁵. Він також став очевидцем так званого «Танго смерті»(див.дод. № 15). Після смерті старожила в Жовкві залишився його син Едвард, інший виїхав в Ізраїль. Успадкувавши батькову славу, він став заручником його авторитету. Справа полягала в тому, що Едвард пожертвував велику суму грошей на будівництво меморіалу вшанування євреїв – жертв гетто, знищених у жовківському лісі 25 березня 1943 року. Однак, їх йому не повернули, мотивуючи це тим, що він син шанованого Ляйнера і єврей. Цей крок сильно надломив чоловіка, який не від кращого життя взявся до чарки. Алкогольна залежність фактично відкинула Едварда Ляйнера від громадянського соціуму.

Ми не відповідальні за минуле, ми відповідальні за пам'ять про минуле. Сьогодні ця відповідальність потрібна й важлива для українського суспільства.

Важливим аспектом даного питання є поведінка людей в умовах окупаційного режиму. Щоденний страх заборон, розстрілу, вивезення до Рейху перетворював місцеве населення у потенційних жертв, психологічно паралізував, породжував звичайну байдужість не те що до єврея – до українця.

Більшість українського населення займала нейтральну позицію, головною турботою якого було щоденне виживання. Слід зазначити, що ця обставина не була особливою національною заслугою чи ганьбою українців, а швидше демонструвала загальні настрої поведінки народів окупованої німцями Центрально-Східної Європи.

⁴⁵ З особистого архіву З. Ляйнера в Жовкві.

Разом із тим суттєва частина людей зуміла подолати заборони та пропагандистський тиск окупантів, реально допомагаючи їхнім жертвам. Мотивація допомоги євреям з боку місцевого населення також мала різні форми – від меркантильного збагачення до безкорисних шляхетних вчинків. Тільки в Галичині за допомогу євреям було страчено близько 100 чоловік. Потрібно визнати, що кількість людей, які переховували євреїв і не були викриті окупаційною владою, була значно більшою від офіційних даних. Згідно з показами свідків, інформація про переховування та допомогу євреям, не розголошувалась навіть серед знайомих та близьких. Великі подвиги пересічних жовківчан за умов німецької окупації, коли усім незалежно від національності загрожував розстріл, були виявом особистої відваги та мужності, що межувала з героїзмом. Тому їх імена і вчинки, не мають права канути в забуття.

ВИСНОВКИ

Після Другої світової війни жовківська єврейська громада фактично перестала існувати. Протягом своєї багатовікової історії ця спільнота вела боротьбу за самовизначення та виживання в умовах постійних переслідувань, принижень та недовіри.

Єврейська громада відіграла важливу роль у формуванні європейського обличчя нашого міста. У XVII столітті Жовква була провідним центром галицького єврейства. З нашому місті перші кроки зробили відомі письменники, науковці та юристи тощо.

На жаль патологічна неприязнь до нащадків Ізраїлю з боку нацистської

Німеччини стала переломним моментом в житті жовківського єврейства. Різкі зміни відбулися на трьох важливих рівнях:

- на соціальному рівні зник дуже продуктивний прошарок населення, який брав активну участь в розвитку цілої галузі міського господарства - ремесла і торгівлі;
- на рівні міського самоврядування зникла століттями вдосконалювана система – кагал – з цілим рядом підпорядкованих їй інституцій.
- на культурному рівні обірвалась історія відомого осередку східноєвропейського єврейства: друкарського центру – одного з перших видавництв юдаїки в Україні та просвітницького руху Гаскали.

В наступні за Катастрофою десятиліття при пануванні державного антисемітизму, традиції та культурна спадщина жовківського єврейства канули у небуття. Лише сьогодні, в незалежній Україні, робляться перші кроки для їх збереження. В 1996 р. Українським інститутом єврейської матеріальної культури і архітектури в Жовкві було зафіксовано 11 єврейських пам'яток міста, які на нашу думку забезпечать поверненню Жовкві – колишньому відомому центру єврейської східно-європейської діаспори – невід'ємної частини її культурної спадщини, як однієї з головних ознак самобутності та розквіту королівського міста.

Список джерел та літератури

Неопубліковані джерела

Архіви

1. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – ф. Р-3 (Звіти Надзвичайної Державної Комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників у Львівській області 1941-1944). – оп. 1. – спр. 35;
2. ДАЛО. – ф.Р-98 (Міське управління Жовкви 1941-1944). – оп.1. – спр.3,13, 16, 28, 42, 43;
3. ДАЛО. – Ф.221. – спр.144, 167; Ф.77. – Оп.1. – спр. 1242;
4. Науково-технічний архів Державного історико-архітектурного заповідника у

м. Жовкві. – ф.1. – оп.1.;

5. Центральний державний історичний архів України у Львові. - ф. 146. – оп.88. – спр. 577. – арк.. 77;

Листування, інтерв'ю

6. Лист з гетто Г. Ляйнер (березень 1943 р.) - з приватного архіву родини З. Ляйнера;
7. Листи М. Шпріцер до А. Слюсар. – з приватного архіву родини Слюсар-Кубських;
8. Спогади О. Широн з Жовкви. Інтерв'ю 15.02.2014.

Опубліковані джерела

Збірники документів

9. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941- 1944). Сб. документов и материалов / Под ред. И. Арад. – Иерусалим, 1992;
10. Eksterminacja zudow па ziemiash polskich w okresie okupacji hitlerowskiej: Zbior dokumentow. Zebrali i opracowali: T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski. - Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1957. – 545s;

Мемуари

11. Цюропайлович І. Спомини кооператора // Жовківщина: історико-мемуарний збірник / відп. ред. Микола Литвин // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Жовква – Львів – Балтимор, 1997. – Т.3. – 328с.;

Література

Статті та монографії

12. Байбула Л. Нариси з історії та культури єврейської громади м. Жовкви / Л. Байбула. - Львів : Растр-7, 2014. - 99 с.
13. Байбула Л. Праведники народів світу в Жовкві // Збірник матеріалів Наукових конференцій «Збереження єврейської історико-культурної

- спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти»/ Під ред. Я. Шашкевича. – Львів, 2010. – С. 29-38;
14. Байбула Л. Шоа у спогадах та свідченнях сучасників (на прикладі м. Жовкви) // Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни; рефлексії на межі століть. Збірник наукових праць. / Ред. Г. Аронов. - Київ: Інститут юдаїки, 2000. – С.336-342;
15. Бойко Х. Характеристика етнічного складу мешканців Жовкви (на основі австрійських переписів 1890-1910) та його вплив на формування культурного середовища міста // Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації, використання. Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару – Жовква –Львів, 1998. – С. 142-148;
16. Боляновський А. Національна політика нацистської Німеччини в Галичині у 1941-1944 рр. // Вісник Львівського університету. Серія історична. / За ред. М. Крикуна. - Львів, 1997. – Вип. 32;
17. Вилегала А. (Не)пам'ять на руїнах. Загибель євреїв Жовкви у свідомості сучасних мешканців міста / А. Вилегала // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2011. – № 2. – С. 9-45;
18. Возняк Т. Євреї Жовкви // незалежний культурологічний часопис «І». – 2012.

- вип.67. – С.130-134;
19. Еврейская энциклопедия: Сводъ знаний о еврействе и его культуре в прошломъ и настоящемъ. – С-Пб: Издание общества для научныхъ Еврейскихъ изданий и Издательства Брокгаузь-Ефронъ, 1908-1913. – Т.6. – С. 605-609.
 20. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. — 980 с.;
 21. Ковалюк К. Культурологічні та духовні аспекти “радянiзацiї” Західної України (вересень 1939 р. - червень 1941 р.) // Український історичний журнал. – 1993. - № 2.;
 22. Ковба Ж. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв’язання єврейського питання». – Київ: Дух і літера, 2009. – 296 с.;
 23. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж - Нью-Йорк -Львів, 1993.;
 24. Левітас Ф. Євреї України в роки другої світової війни [Текст] / Ф. Левітас. - К. : Вирій, 1997. - 272 с.;
 25. Меламед В. Євреї во Львові (XVII -1 пол. XX в.). - Львов, 1994. - 268 с
 26. Парцей М. Стародавня Жовква / Серія «Історичні місця України». – Львів: Світ, 2005. – 168с.
 27. Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину: Два місяці української політики 1648 р. / Стефан Томашівський . – Львів : Накладом автора, 1914 . – 152 с.;
 28. Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941 гг // Новая и новейшая история. – 1990. - № 2.;
 29. Ходорковський Ю. Архітектурна спадщина єврейських громад Західної України // Архітектурна спадщина України. – Київ, 1993. – № 2. – С. 51-61;
 30. Хонигсман Я. Движение Гаскалы в Германии и на Западной Украине. К истории еврейской прессы / Я. Хонигсман. - Львов : Общество еврейской

- культуры им. Шолом Алейхема, 1999. - 22с.;
31. Хонигсман Я. Евреи Украины [Текст] : крат. очерк истории : [в 2 ч.] / Я. С. Хонигсман, А. Я. Найман ; под общ. ред. д-ра ист. наук, проф. Ф. Я. Горовского ; М-во образования Украины, Учеб.-метод. каб. высш. образования, Укр.-фин. ин-т менеджмента и бизнеса. - К.: [НМК ВО], 1993. – Ч.1. - 175 с.;
32. Хонигсман Я. К истории евреев в Жолквии / Я. Хонигсман. - [Львов : б.в., 1998]. - 17 с.;
33. Balaban M. Z historii zydow w Polsce. – Warszawa: Szkice i studia, 1920.;
34. Balaban M. Zydzi Iwowscy na przelomie XVII i XVIII wieku / Majer Balaban. - Lwów : Nakł. Księgarni H. Altenberga ; Warszawa : Ende i Ska, 1909. - 604 с.;
35. Gruinki S. Materiały do kwestii zudowskiej w Galicyi. - Lwow, 1910;
36. Schiper I. Dzieje handlu zudowskiego na ziemiach polskich. - Warszawa, 1937;
37. Schall J. Dawna Żółkiew i jej żydzi - Żółkiew : Żydowska Gmina Wyznaniowa, 1939. - 230 с.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАТИВНИХ МАТЕРІАЛІВ

Фото № 1 Єврейський музичний колектив в жовківському гетто (1942).

Джерело: з особистого архіву Скрипки М.С.

Фото № 2 Жовківські євреї (1943р.). З особистого архіву Скрипки М.С.

Фото № 3 внутрішній інтер'єр синагоги в Жовкві (1941р).

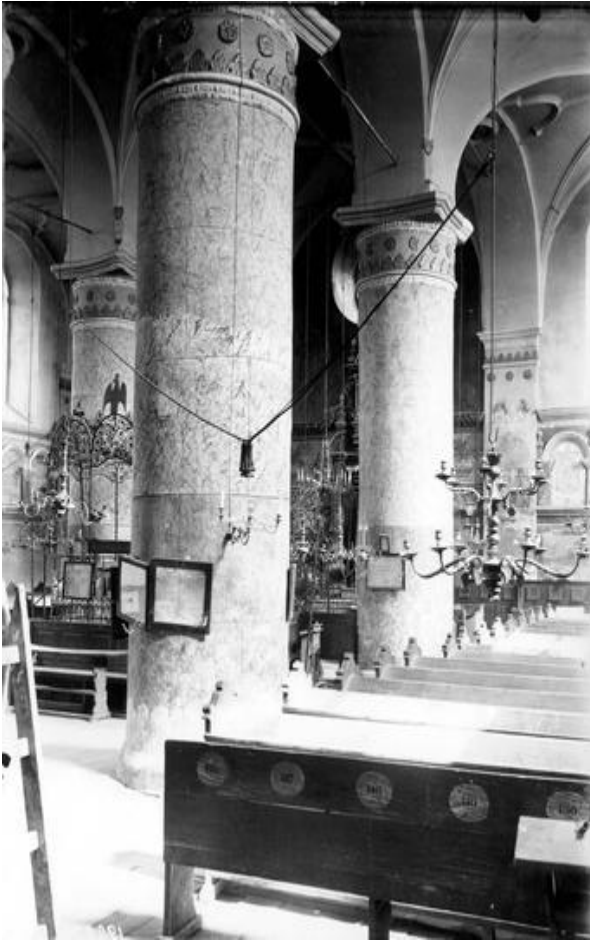

Фото № 4 Жовківська синагога поч. XX ст.

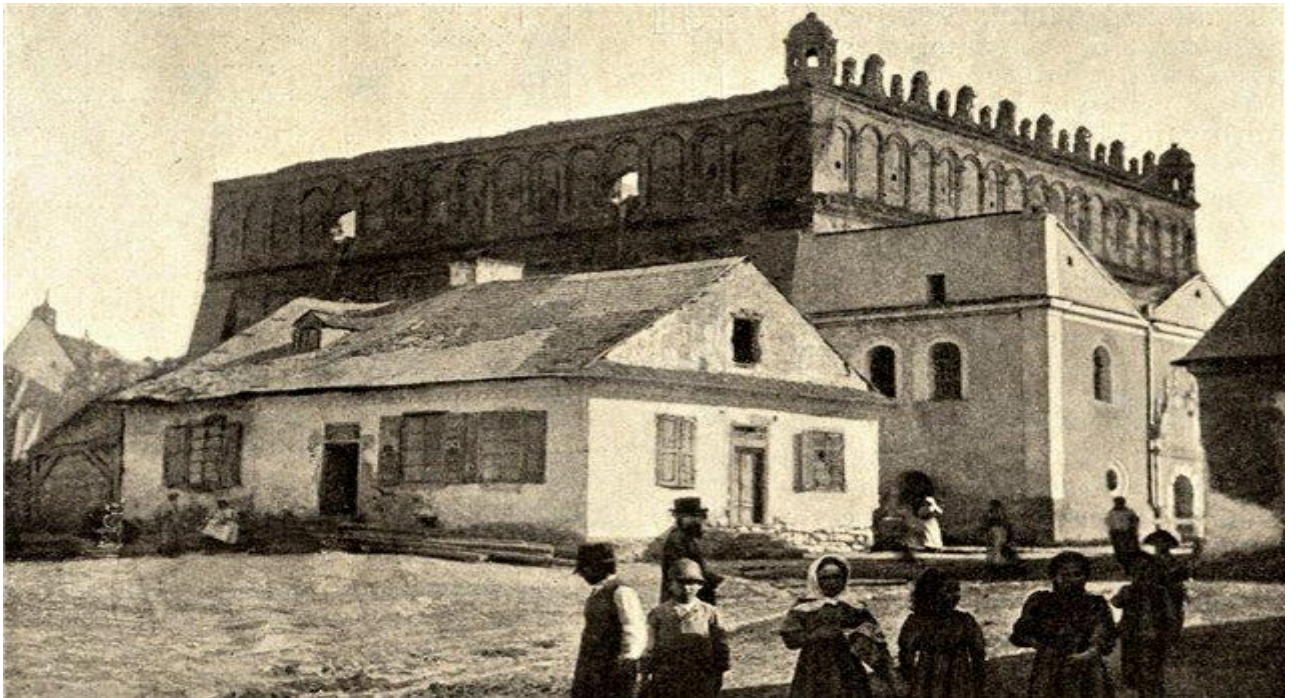

Фото № 5 Синагога. Малюнок Яна Матейка 1870 року.

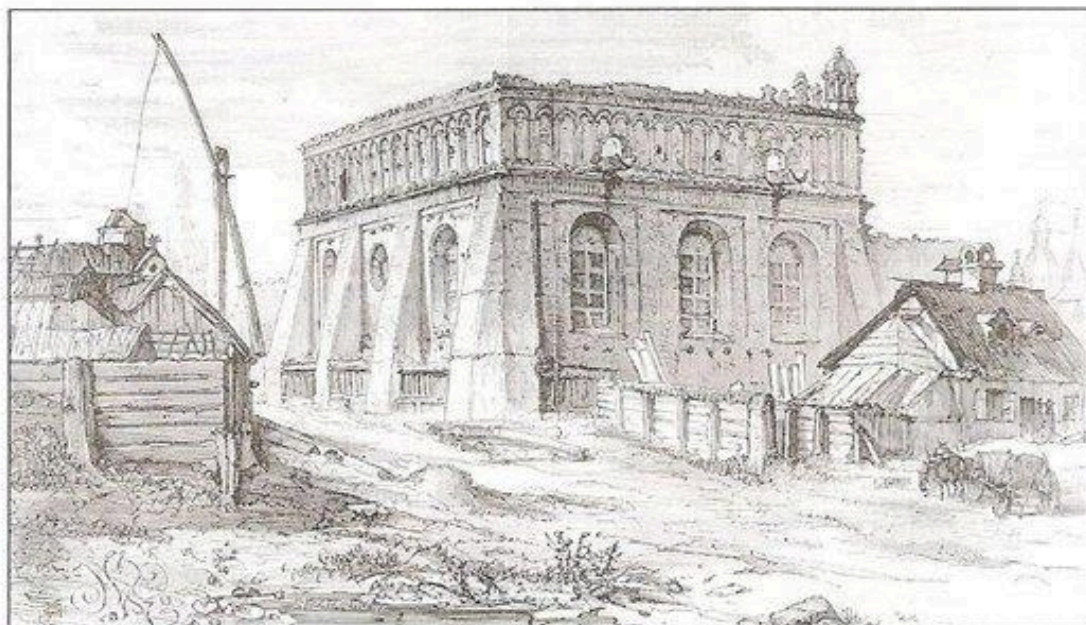

Фото № 6 Синагога та єврейський ринок на кадастрі Жовкви 1854 року (ЦДАУ у Львові).

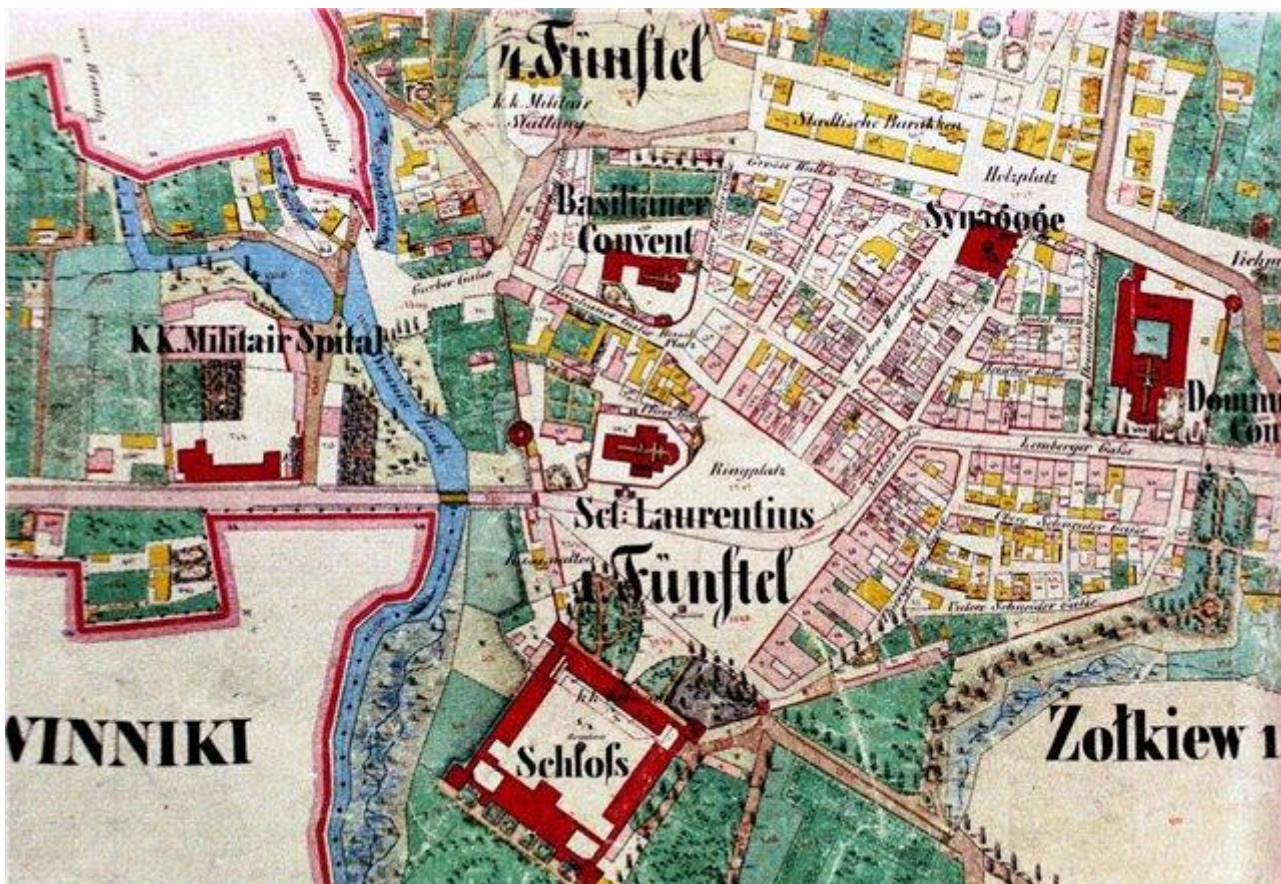

Фото № 7 Життя в гетто міста Жовкви (1942р)

Фото № 8 Міжвоєнні світлини єврейської родини Менш з Жовкви.

Фото № 9 На світлинах Лідія Кривенченко та Анна Слюсар – рятівники євреїв.

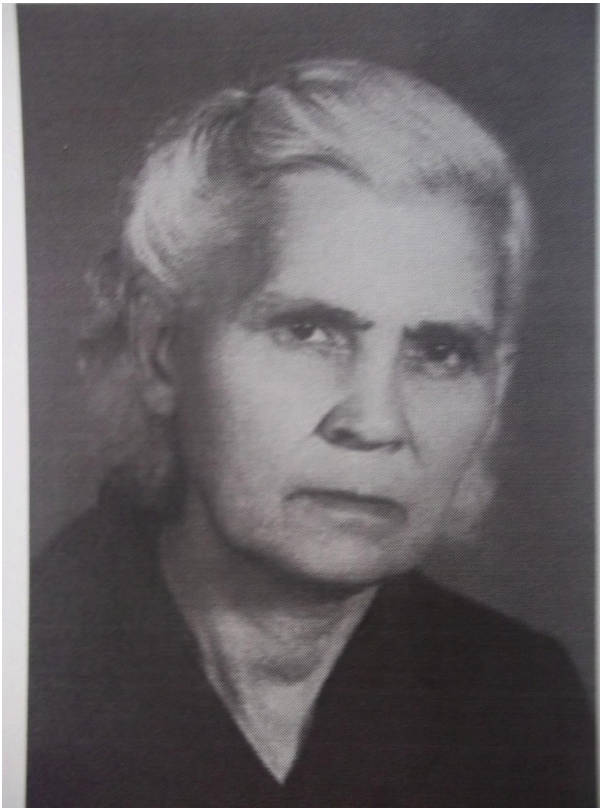

Фото № 10 Ісак Шпріцер – єврей врятований жовківчанкою Слюсар. З архіву родини Слюсар - Кубських.

Фото № 11 Фрагмент листів дружини Шпріцера до Анни Слюсар. З архіву родини Слюсар-Кубських.

Рів, 27.7.87

Добрий день Анно!

знаєте жаль - думаю про тебе востаннє
знати як живеш, чи здорова? Як
родина? Прошу відомостей від вас зм
ві тиби і здорові, Вся сім'я живе о
наш досить часто бо самих празник
внуки відбуваються цю місяця вже
во - 20.7.87 уродилась Тока - в нашого
і сина а Юлик може збожеє в ок
обили ретимену і знатоме цю дівчинку

11.12.91

Рис

Дорого Ано!

Видно лист від Вас мов 20 днів і не
кося що в твій час Бандеролька дійшла.

Думаю що міській світ розтощений бо у
їх краях митрайки разі робітників і у
шкіл, все дорожче в готові продукти # 2

Можливо що світ стане суцільний бо
судяться що спасення і багатства прийдуть
з роботи. Але не я придумаю все знання

перосвітлі що земля кормить кожен свого
урацює. Ми Ано знаємо що ми обидвоє пош
ла в світ без грошей, одинокі багатство

взяли то буде золоте обручка як ми н
кофарицка і ми маємо до сьогодні. А ког
много 25 літ місяць світлі то неми

утином Бгві обручка - а тепер вже ми
7 літ речево Богу і ми обидвоє мирисно

Я не маю права маркетти що Ісус рідка
є доса, всю життя він працював по ас

зас далеко із дому, вертав завжди усталі
ий рече вдалося заробити і виховати діт

тепер знову я самі - діти метотв своє а
е можу висловити моє всі мені догма

якую Богу що Ісус не разі (ніврову) ми ми
де мешаю, де далеко вертає кожен хоче
аколько мені поперо інше, саме не може

Фото № 12 Світлини Зигмунда Ляйнера, який проживав в Жовкві до смерті. З архіву родини Ляйнера.

Фото № 13 Лист свідчень З. Ляйнера. З колекції Яд Вашем.

יָד בַּאֲשֶׁמ
 НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ
 ХОЛОКАУСТА И ГЕРОИЗМА,
 ИЕРУСАЛИМ, ИЗРАИЛЬ.

דָּאָף-עֵד תּוֹרְיָה
ЛИСТ
СВИДЕТЕЛЬСКИХ
ПОКАЗАНИЙ

יד ושם
 פ.א. 3477
 יERUSALEM ISRAEL

<p>חוק זכרון השואה הנבחרת - תשי"ג 1953 קובע בסעיף מס' 2: הקשר של יידישם חת לאומי אל המולדת את זכרם של כל אלה שבני הקם היהודי, שנאלו הסירו את נפשם, נלחמו הורדו מניכר הנאצי ובקוריה, ולהשיג שם וזכר להם, ולקוללת, להינצח ולמוסדות שתרמו כגולל השתייכותם לקם היהודי. (ספר העיקים מס' 132 י"ו אלול תשי"ג 28.8.53)</p>	<p>ЗАКОН ОБ УВЕКОВЕЧЕНИИ ПАМЯТИ ЖЕРТВ НАЦИЗМА И ГЕРОЕВ СОПРОТИВЛЕНИЯ — ЯД ВАШЕМ ОТ 1953 — 5713 ГОДА устанавливает во втором параграфе: задачей ЯД ВАШЕМ является собиране документов и увековечение на Родине памяти всех евреев, которые погибли, пали жертвами в борьбе сопротивления против нацистского врага и его пособников, а также увековечить память общин, организаций и учреждений, уничтоженных потому, что они были еврейскими.</p>
<p>תמונה Фотокарточка</p>	<p>1. שם המשפחה * <i>ליינר</i> * <i>פייף</i> 2. השם הפרטי (שם לפני הגיוס) <i>לנה</i> 3. תאריך הלידה <i>1884</i> 4. מקום הלידה <i>Александр</i> 5. שם האב <i>Найман</i> 6. שם האם <i>Фурза</i></p>
<p>8. מקצוע Профессия <i>עובד</i></p>	<p>7. שם בן / בת הזוג (שם משפחה לפני הגיוס) <i>Рейзель Гали</i> שם בן / בת הזוג (שם משפחה לפני הגיוס) Имя супруга, супруги, девичья фамилия</p>
<p>מקום מגוריהם לפני המלחמה</p>	<p>9. מקום המגורים לפני המלחמה <i>Львівське ота. м. Жовква Галиція</i></p>
<p>מקומות המגורים במלחמה</p>	<p>10. מקומות המגורים במלחמה <i>м. Жовква</i></p>
<p>11. נסיבות המוות (זמן, מקום, זכר)</p>	<p>11. נסיבות המוות (זמן, מקום, זכר) <i>Разстрілені німцями при ліквідації гетто в Жовкві 1943 р.</i></p>
<p>אני, הח"מ הגר/ה ב (כתובת בלאה) קירבה (משפחתית או אחרת)</p>	<p>אני, הח"מ <i>ליינר דזימאריו סאלסובוביץ</i> הגר/ה ב (כתובת בלאה) <i>1958, Львівська обл. м. Жовква</i> קירבה (משפחתית או אחרת) <i>сын</i></p>
<p>При этом заявляю, что изложенные показания являются правдивыми и соответствуют известным мне данным.</p>	
<p>מצהירה בזה כי עדות זו נכונה לפי מיטב ידיעותי.</p>	
<p>Подпись <i>ליינר</i></p>	<p>חתימה</p>
<p>מקום ותאריך <i>7. Жовквы 1991р. м. Жовква</i></p>	<p>מקום ותאריך</p>

**...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת...
 "...IM DAM J В ДОМЕ МОЕМ И В СТЕНАХ МОИХ
 ПАМЯТЬ И ИМЯ... КОТОРЫЕ НЕ ИЗГЛАДЯТСЯ."**
 ISRAEL 58.5

* Писните, пожалуйста, имя каждого погибшего на отдельном листе.
 * נא לרשום את שמו של כל נספה על דף נפרד.

Фото № 14 Пам'ятник євреям жовківського гетто, вбитих 25 березня 1943 року в блищиводському лісі.

Додаток № 15 Фрагмент спогадів колишнього в'язня Янівського табору Зигмунда Ляйнера (№ 5640) про «Танго смерті».

«Під час тортур і страти ув'язнених оркестр повинен був годинами виконувати одне і теж танго, назване в'язнями "Танго смерті". За наказом начальника табору біля кухні була вкопана шибениця. Якщо бракувало місця, людей вішали і на дереві. Оркестр грав «Танго смерті». Начальник табору любив музику. Він любив слухати оркестр під час розстрілів. Вальс Штрауса. Йому було потішно спостерігати, як незграбно падали на землю люди під безтурботні звуки його грайливих мелодій. Для повішених — танго. Ну а під час знущань щось енергійне, наприклад, фокстрот. А ввечері оркестр грав під його вікнами. Щось величне,

Zdjęcia, które zrobiliśmy sobie z przyjaciółkami, nie wiedząc, czy przeżyjemy wojnę, 1942 r.
U góry: ja (po prawej) z Gienią Astman.
U dołu: Mania

Ja i Mania w mundurkach marynarskich w wieku 6 i 5 lat

Z ojcem i Manią, 1938 r.

Babcia i dziadzio